

KAKSTEIST LÕUNAPOOLSEIMAT LÄÄNEMERESOOME KEELT

Karl Pajusalu

Sissejuhatuseks: läänemeresoome lõunarühma keelerikkusest

Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus loodi 2000. aastal eeskätt selleks, et edendada ajaloolise Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriala uuringuid. Kahekümne tegutsemisaasta jooksul on keskuse tegevusväli siiski laienenud, hõlmates kõiki lõuna-läänemeresoome keeli, mida on kõneldud või kõneldakse ajaloolisel Liivimaal ning selle naabruses lõunapoolses Eestis ja Lätis.

Läänemeresoome keelte lõunarühma arvatakse tavaliselt eesti, lõuna-eesti, liivi ja vadja keel (vt Pajusalu 2020). Need keeled on ajalooliselt seotud mitmete ühisjoonte ja vastastikuste mõjutustega, kuid nende käekäik on siiski viimastel sajanditel olnud üsna erinev. Põhjaeesti murrete põhjalt loodud eesti kirjakeel on saanud Eesti Vabariigi riigikeeleks, sellena on ta aga hakanud nivelleerima teisi kunagisi läänemeresoome keeli ja murdeid Eesti alal.

Lõuna-eesti tartu kirjakeel taandus ühiskondlikust kasutusest 19. sajandi jooksul, kuid viimastel kümnenditel on esile tõusnud uusi lõuna-eesti kirja-keeli. Nende tulek ei ole piirdunud ainult Eestiga, sest uuel viisil on hakatud tähelepanu pöörama ka lõuna-eesti keelesaartele. Lisaks Lõuna-Eestis eluõigust nõudvatele võro, seto ja mulgi keelele ning rikka pärandiga tartu keelele on TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus (LE keskus) aidanud kaasa kolme keelesaare kultuuri ja keelelise pärandi taasavastamisele: neist Leivu ja Lutsi asuvad Lätis, Kraasna Lõuna-Pihkvamaal. Nii ongi seitset lõuna-eesti keelt – võro, seto, mulgi, tartu, lutsi, leivu ja kraasna – saanud kindla koha LE keskuse tööplõllul.

Kui lõuna-eesti keeli on kõneldud eelkõige Kagu-Eestis ning sellest veel lõuna poole jäävatel aladel Lätis ja Pihkvamaal, siis ainulaadse keelelise eripära ja mitmekesisusega paistab silma ka Edela-Eesti. Lõuna-eesti läänemurre ehk Mulgi murre ja ka liivi keel on mõjutanud oluliselt Edela-Eesti keelelist kujunemist. Edela-Eesti keeleareaali kuuluvad veel põhja-eesti lääne- ja saarte murde lõunapoolsed keeletavad. Nii on LE keskuse

tegevuses pälvinud tähelepanu peale mulgi keele veel selle naabruses kõneldud ajalooline Liivimaa keel ehk salatsiliivi ning nii mulgi kui ka liivi keele kontaktväljas kujunenud Häädemeeste ja Kihnu keel. Muidugi on salatsiliivi keele kõrval käsitletud samuti liivi kirjakeelt ja selle aluseks olevaid kuraliivi murdeid.

Vadja keel on olnud (põhja)eesti kõrval teine läänemeresoome lõunarühma põhjapoolsem keel, kuid kunagi Lätti Bauska ümbrusse toodud (vadja päritolu) kreevinite keel on moodustanud kogu läänemeresoome ala lõunapoolseima perifeeria. Kuna kreevini keeles on mitmeid olulisi ühisjooni teiste Lätis kõneldud läänemeresoome keeltega, on olnud loomulik ka Kesk-Balti kontaktala keelte uurijate huvi selle vastu. Teisalt kannab Tartu murde naabruses Peipsi järve kaldal kõneldav idamurdeline Kodavere keel samuti edasi vadja pärandit, mis on seal põimunud Peipsi keeleliidu laiemate, sh Lõuna-Eestis levinud eripäradega. Sellepärast on ka Kodavere keel ja kultuur olnud LE keskuse tegevusvälja loomulik osa.

Sõltuvalt tõlgendusviisist saab eelpool loetletud lõuna-läänemeresoome keeli lugeda kokku rohkemgi kui kaksteist, jäägu aga see sümboolne arv osutama lõuna-läänemeresoome ajaloolist keelerikkust, mis ühel või teisel viisil kestab edasi tänapäevalgi.

Seitse lõunaesti keelt

Lõunaesti keelt võib ühtpidi pidada kõige vanemaks läänemeresoome keeleks, sest lõunaesti hõimukeel eristus esimesena läänemeresoome keeleühtsusest juba paar tuhat aastat tagasi (vt Pajusalu 2020: 25–26), teistpidi aga noorimaks, sest ametlikku staatust pole Eestis tänaseni seto, võro ega teistelgi lõunaesti keeltel, kuigi taotlusi selle saamiseks on tehtud kolmel viimasel kümnendil korduvalt. 20. sajandi lõpul ei õnnestunud enam luua ühtset lõunaesti kirjakeelt, nagu seda oli varem tartu kirja-keel, mida õpetati ja tarvitati 17.–19. sajandil Lõuna-Eestis ka väljaspool Tartu murdeala. 1990. aastatel ei saanud edu võrokestest keelearendajate eestvõttel tehtud katse luua ühist võro-seto kirjakeelt. Selle põhjuseks ei olnud mitte niivõrd võro ja seto keelelised erinevused, vaid identiteedi erinevus, mis tuleneb luterlastest võrokeste ja ortodoksidest setode vägagi erinevast ajaloolisest kogemusest. (Iva, Pajusalu 2004) Lisaks võro ja seto kirjatraditsioonile on loonud oma kirjatava veel läänepoolseimad lõuna-

eestlased mulgid. Tartu keele kasutussfäär on praegu kõige ahtam, piirdudes üldiselt ilukirjandusega, kuid samas toetub ka uuem tartumurdeline kirjandus kõige otsesemalt ajaloolise tartu kirjakeele traditsioonile. Nii võiks tänapäeval rääkida lausa neljast erinevast lõunaesti kirjakeelest, kui mõista kirjakeele all kirjaliku keelekasutuse traditsiooni laiemas mõttes (vt Pajusalu 2006).

Praeguste lõunaesti kirjakeelte levik ja kasutusaktiivsus pole siiski ühesugune. Lõunaesti ühise kirjakeele kohale pretendeerib tugevaimini võro keel, millel on ka suurim kõnelejaskond (vt Antso jt 2017) ja kasutusaktiivsus (Koreinik 2015a). Võro kirjakeele normingutega on tegeldud järjekindlalt alates 1995. aastast, kui loodi Võru Instituut (vt Iva 2007). Võro keeles ilmub kõige rohkem aja- ja ilukirjandust, seda õpetatakse Võromaa koolides. Paljude teiste eestlaste ja isegi lõunaestlaste jaoks on võro keel tänapäeval lõunaesti keele sünonüüm. Etnodialektoloogilised uurimused näitavad, et osa Lõuna-Eesti elanikke Lõuna-Tartu ja Ida-Mulgi alalgi nimetab kohaliku keelepruuki võro keeleks (vt nt Koreinik, Pajusalu 2007).

Võro kirjakeele kõrval on oma kindel kasutuspiirkond ja kasutajakond ka seto ja mulgi keelel. Mõlemas on ilmunud nii lasteraamatuid, õppekirjandust kui ka perioodilisi väljaandeid (vt Pajusalu 2009, Koreinik 2015b). Setokeelset Peko Helü võib pidada üheks esinduslikumaks lõunaesti kultuuriajakirjaks. Uue seto ja ka mulgi kirjakeele arendajatel on võrokestest mõneti tihedamgi side kohalike omavalitsuste juhtidega, mis aitab kaasa keele nähtavaks tegemisele kohalikus elus. Mulgi keele välja-vaateid silmas pidades võib üheks oluliseks tugevuseks pidada kohalike õpetajate aktiivset osalust keelearenduses, näiteks õppematerjalide koostamisel.

Praegune võro keelestandard erineb seto ja mulgi omast selle poolest, et taotleb võimalikult laia murdepõhja; teadlikult on valitud vorme nii lääne- kui ka idapoolsetest võro murrakutest (vt Iva 2007, Koreinik 2015a). Setode ajalehes Setomaa ja teistes väljaannetes kasutatud keel põhineb rohkem seto lõuna- ehk läänemurrakutel (nt Hagu, Pajusalu 2021), seda erinevalt 1920.–1930. aastate seto kirjasõnast, mis oli eelkõige põhja-setokeelne. Ka mulkide kirjakeel ei ole rangelt standardiseeritud, mõnikord on märgitud ära lääne- ja idamulgi murrakute erinevust (nt Laande, Todesk 2013).

Võro kirjasõnast on märgata, et idapoolsete, setoga sarnaste vormide osakaal on vähenemas, näiteks on järjest vähem kasutusel *h*-tunnuseline inessiiv ja mitmed ajalooliselt vanemad järgsilpide *h*-d sisaldavaid vormid, vrd idavõro *küläh* 'külas', *hõbõhõhe* 'hõbedaselt' ja läänevõro *külän*, *hõpõlt*. Tuleb tõdeda, et võro ja seto keeleline eristumine ei tulene ainult setode püüdlustest luua oma keelelist identiteeti, vaid ka võrokeste võib-olla et teadvustamatustki praktikast valida seto keeleuususel võimalikult erinevaid vorme (vrd Pajusalu jt 1999, Pajusalu 2009).

Võro keelel ja selle noortel arendajatel on olnud eriline roll peale lõunaeesti keele laiemalt ka teiste läänemeresoome lõunarühma keelte ning idapoolsete sugulaskeeltegi uuele elule ärgitamisel. Just võrokeste eestvõttel sündis etnofuturistlik liikumine, selle vaimust olid kantud ka võro kirjakeele esimesed velmamise katsed 1980. aastate lõpul, mis püüdsid võro kirjakeele muuta eesti kirjakeelest võimalikult erinevaks (vt Iva 2007).

Mõned aastakümned hiljem tuleb aga nentida, et edasine areng on toimunud üha eesti kirjakeelega sarnastumise suunas, praeguseks ületades võib-olla juba lingvistiliselt mõistlikku piirigi. Näiteks võrokeelne ajaleht *Uma Leht* ja mõned teisedki võrokeelsed väljaanded ei märgi enam üldse larüngaalklusiili, millel on võro keeles väga suur grammatiline tähtsus, kasvõi ainsuse ja mitmuse nominatiivi eristamisel, vrd *kala* ja *kalaq* 'kalad'. Probleemiks sai larüngaalklusiili tähistajana kasutusele võetud *q*, mida võõristati võõrtähena. Võro normingute kokkusobimine eesti keele põhimõtetega on paljudele võro, aga ka teiste praeguste lõunaeesti kirjakeelte kasutajatele oluline, sest sobitub nähtavasti paremini nende mitmik-identiteediga.

Kirjutatud võro keelt iseloomustab viimastel aastatel ühelt poolt morfoloogiline läänevõrustumine, teiselt poolt ortograafiline eestipärastumine. Neil tendentsidel on tõenäoliselt kindlad kultuurilised põhjused, on ju võrokesed tänapäeval valdavalt võro-eesti kakskeelsed inimesed ning nii nagu tänapäeva liivlaste jaoks peavad läti ja liivi keel võimalikult hästi kokku sobima, eelistavad paljud võrokesed kirjutamisel eesti keelega võimalikult sarnaseid võro keele vorme. Sama tendents harmoniseeruda eesti kirjakeelega pädeb ka mulkide kohta ning mitmeti on seda näha setodegi keeleuenduses. (Vrd Eichenbaum, Koreinik 2008, Koreinik 2015a, 2015b)

Oma läänemeresoome ja läti identiteedi ühendamine pole väljakutse ainult liivlastele, sama ülesandega seisavad praegu silmitsi ka lutsid ja leivud. Viimase kümnendi üheks tähelepanuväärsemaks arenguks ongi

lõunaeeesti keelesaarte keeletraditsioonide elavnemine. Heaks näiteks uutest püüdlustest taaselistada lutsi keelt on lutsi kirjaviisi loomine Uldis Balodise poolt; Balodis on loonud ka lutsi portaali (www.lutsimaa.lv) ja 2020. aastal avaldanud põhjaliku lutsi lugemiku (Balodis 2020). Veel keerukam kui lutsidel on oma identiteeti määratleda ja keelt velmata Põhja-Lätis Koiva jõe lähikonnas elanud leivude järeltulijatel, kes seostavad oma päritolu ka liivlastega. Lõuna-Pihkvamaal kõneldud Kraasna keelesaar on praeguseks assimileerunud ümbritseva venekeelse keele- ja kultuurikeskkonnaga. Kraasna keele uurimisele on aga end pühendanud saksa keeleteadlane Tobias Weber, kes on loonud ka Kraasna veebilehe (<https://kraasna.wordpress.com/>).

Peale erinevate riigikeelte on lõunaeeesti kirjakuultuure mõjutanud ka erinevad kultuurisfäärid, mis on saanud kokku Kesk-Balti piirkonnas. Jälgides lõunaeeesti keeleerisuste teket luterliku ja ortodoksse mõjusfääri piirimail, ei saa täiesti ära unustada katoliikliku kultuuri rolli. Kõigepealt oli katoliku kirikul tähtis osa keskaegses eesti ja liivi keele uuenemises, kestvam on olnud selle tähendus aga lõunaeeesti keelele. Varane lõunaeeesti kirjakeel loodigi 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi alul katoliikliku vastureformatsiooni käigus (Pajusalu 2006). Kuni viimase ajani on jäänud katoliiklasteks lõunaeeestlased Kagu-Lätis lutsi keelesaarel. Lutside eneseteadvuses on katoliku kirikul märkimisväärne koht, oma siirdumist Ludza linna ümbruskonda on nad seletanud just püüdega säilitada oma vana usku (Kallas 1894; Balodis 2020). Siiski on lutsidel olnud omakeelset kirjasõna varem kasutusel minimaalselt, see olukord on muutunud ometi viimastel aastatel.

Liivi ja edelaeesti keeled

Lätis elab viimase rahvaloenduse andmeil 250 liivlast (Druviete, Kļava 2018: 129), kuid pole enam teada isikuid, kes oleks õppinud liivi keelt lapsepõlves esimese keelena. Liivlased elavad tänapäeval hajutatult, põhiliselt Lāti pealinnas Riias ja suuremates Lääne-Lāti asustuskeskustes. Kuramaa liivi ranna külades käiakse oma suguvõsa põlistes taludes pigem suvitamas. Linnades tegutsevad aga liivi seltsid, laulukoorid, korraldatakse mitmesuguseid ettevõtmisi, kus omavaheliseks suhtluskeeleks on saanud peamiselt küll läti keel. Liivi seltsi ajaleht Līvli ja liivi kultuuri keskuse aastaraamatud on samuti juba põhiliselt lätikeelsed. Ometi ei saa öelda,

et liivi keel oleks väljasurnud keel. Peale Läti on kõneldud liivi keelt ka Eestis, ulatus ju ajalooline liivi asuala ka Häädemeeeste kihelkonna aladele. Iseseisva Eesti Tartu Ülikoolis on liivi keele õpetamise ja uurimise traditsioon kestnud juba üle sajandi (vt Pajusalu 2019), on loomulik, et seda traditsiooni jätkab ka LE keskus.

Kuigi emakeelena liivi keele kõnelejate arv on jõudnud miinimumini, on viimasel kümnendil liivi keele oskajate arv püsinud või isegi veidi tõusmas. Ka uuel aastatuhandel on osutunud mõned noorema ja keskmise põlvkonna liivlased päris headeks keelejuhtideks (vt nt Lehiste jt 2008). Nemad ei kõnele enam küll oma esivanemate koduküla liivi murret, vaid idaliivi murdel põhinevat liivi kirjakeelt. Ning erinevalt vanema põlvkonna liivlastest, kes polnud harjunud lugema liivi keelt, on mitmel noorel liivlasel liivi keele kirjalik oskus paremgi kui suuline.

Liivi keele oskuse säilitamist ja õpetamist on alates 1990. aastate algusest või täpsemalt aastast 1988, kui taasasutati Liivi Selts (*Līvõd Īt*), püütud edendada uue hooga. Väga oluline on seejuures keeleõpetus, mida korraldatakse nii liivi juurtega täiskasvanud inimestele kui ka lastele. Alates 1992. aastast toimuvad suviti liivi lastelaagrid Kuramaal Mazirbe (*Ire*) külas, kus keskne koht on keeleõppel. Liivi keele õpetamist on teetanud ka Läti ülikoolis 1990. aastate keskel alustanud läänemeresoome keelte õppekava, mille raames on õpetatud liivi keele ja kultuuri kursusi (Krautmane 2001). Liivi keeles antaksegi tänapäeval välja peale keeleõppematerjalide ka ilu- ja teabekirjandust jm. Keskne liivi veebikeskkond on portaal Livones (www.livones.net), kus peale läti ja inglise keele kasutatakse ka liivi keelt.

Liivi kirjakeele arendamine on liivi haritlaste jaoks jätkuvalt aktuaalne teema. Regulaarselt peetakse liivi kirjakeele küsimusi käsitlevaid konverentse ja seminare. Ajalooline tähis liivi keele akadeemilisel uurimisel ja arendamisel oli Liivi instituudi asutamine Läti ülikooli juurde 2019. aastal Riias. Selle juhatajaks sai liivi päritolu keeleteadlane, luuletaja ja kunstnik Valts Ernštreits, kes 2010. aastal kaitses Tartu ülikoolis oma doktoritöö liivi kirjakeele standardiseerimisest. Liivi kirjakeele arendamisel on olulisemaid küsimusi olnud sõnavara arendamine ning teatud sõnavormide normimine ja sellega seotud ortograafiapõhimõtted (vt Ernštreits 2007, 2013).

Liivi kirjakeele areng on toimunud ja toimub praegugi läti keele mõjuväljas. Seetõttu märgitakse liivi kirjaviisis vokaalide pikkust sarnaselt läti keelega pikkusemärgiga ($aa = \bar{a}$, $ii = \bar{i}$ jm), palatalisatsiooni läti viisil ala-

või ülakomaga vastavalt palataliseeritud konsonandi all või peal (nt *k / ğ*), samas katketooni tekstides ei märgita jne. Arvestades asjaolu, et tänapäeva liivlased on läti-liivi kakskeelsed, on see mõistetav. Liivi keel elab edasi ühena kahest Läti põliskeelest, mis on aastasadade jooksul kõrvuti arenenud. Liivi kirjaviisi põhimõtted on suuresti üle võetud ka salatsiliivi piirkondlikus kirjutustavas ning uues lutsi kirjaviisis, kusjuures oluliseks erinevuseks on mõlema puhul ainult keskvokaali märkimine – kui liivi kirjakeel kasutab eesti keelega sama tähte *õ*, siis salatsiliivi ja lutsi kirjaviisis kasutatakse *y*-d, millega märgitakse keskvokaali ka latgali keeles (vrd Ķempi 2013, Balodis 2020).

Liivi keel ei ole tänapäeval enam Kuramaa rannakülade keel, nagu ta oli seda kuni 20. sajandi keskpaigani. See pole nüüd kitsa kompakitse asuala keel, vaid seda velmatakse mitmel pool Lätis. Tähelepanuväärne on liivluse taassünd viimasel kümnendil ajaloolisel Liivimaal Põhja-Lätis (vt Pajusalu 2007, 2011). Kunagisel salatsiliivi alal, Salatsi jõe kaldal asuvas Staicele linnas asutati 1999. aastal liivi muuseum, kus peetakse suviti liivi päeva, liivi muuseum on ka lähikonnas Pāles, selle kandi lapsed saavad osaleda Kuramaal Mazirbes liivi laste laagris, ilmunud on esimesed raamatud salatsiliivi keeles. Siiski on liivi keel, mida salatsiliivlased tänapäeval erinevatel keelekursustel õpivad, reeglina ikka kuraliivi idamurdel põhinev liivi kirjakeel.

Salatsiliivi naabruses kujunes välja liivimõjuline eesti läänemurde lõunarühm, mis hõlmas Häädemeeste ja Saarde kihelkonna ala. Viimastel aastatel on selles piirkonnas hakatud uuesti teadvustama ajaloolisi liivi juuri. Metsapoolle ja Kilingi-Nõmme kooli õpilased joonistasid liivi aabitsa (Stalte 2011) jaoks pilte, uue Häädemeeste valla lehe nimeks võeti Liiviranna, Kilingi-Nõmmel ja mujal selles piirkonnas peetaks Põhja-Liivimaa festivale. Algatatud on liivipärase Häädemeeste keele sõnaraamatu koostamine. Iklas kavandatakse *kaffekuoda Ovat* (salatsiliivi keeles 'Allika kohvik') juurde liivi teabekeskuse loomist. Uut tähelepanu on hakatud pöörama laiemalt liivi mõjule Edela-Eestis (vt O'Rourke, Pajusalu 2020).

Tähtsal kohal lõunapoolseima läänemeresoome keelemaastikul on ka Kihnu keel. Kihnu saarel on viimastel kümnenditel pööratud palju tähelepanu oma murdekeele hoidmisele, seda on hakatud õpetama kohalikus koolis, luues selle jaoks õppekirjandust (nt Laos 2015), välja on antud Kihnu sõnaraamat (Leas jt 2016). Tähelepanu on seejuures pööratud ka Kihnu keele sarnasustele teiste ümbruskonna keelte ja murrakutega.

Vadja lõunapoolne pärand

Kuigi vadja keelt võib pidada põhjapoolseimaks lõuna-läänemeresoome keeleks, on see jätnud oma jälje läänemeresoome keeleala lõunaäärel. Vadja sõjavangide, 16. sajandil Lätti Bauska ümbrusse küüditatud nn kreevinite keeles kujunesid mitmed jooned, mis ühendasid selle teiste Läti alal kõneldud läänemeresoome keeltega, seda sõnaprosoodiast laensõnadeni (vt nt Winkler 1997, Ernits 2020). Praeguseks on kreevini keel tasandunud, kuid kreevinite kultuuritraditsioon jätkub ning ka keelepärandi elustamine pole võimatu.

Teine vadjapärase keel, millel on ühisjooni lõunaesti keeltega, on Kodavere keel. Põhjaesti idamurde keskne keelekujut on uue aastatuhande alguses äratatud elule murdejuttude kogumike (Treial 2006 jm), Kodavere *uavitsa* (aabitsa) (Niitra, Treial 2015), keelesenaride ja lastelaagrite jms näol. Kodavere keele kasutust toetab samuti põhjalik idamurde sõnaraamat (Pall 2016). Ka Kodavere keel on leidnud uusi eluvõimalusi veebiavarustes (vt nt <https://kodaveremurrak.wordpress.com/>).

Uuenevad regionaalkeeled rahvus- ja sugulaskeelte mõjuväljas

Eelnev lõunapoolseimate läänemeresoome keelte ülevaade näitab, et piirkondlike keelekujude moderniseerumine ja kirjalik kasutus ei ole piirdu- nud ainult Lõuna-Eestis kõneldavate keeltega. Oma kirjasõna on loodud ka liivi, edelaeesti ja vadja keele erinevatele piirkondlikele vormidele ning lastele õpetatakse kohaliku keelt hoolimata sellest, milline on olnud õpe- tava keeletava varasem lingvistiline või sotsiaalne staatus. Traditsiooniline keele ja murde erinevus näib enam mitte toimivat, pigem on see kohaliku keele ja keelelise identiteedi moderniseerimise ning seeläbi rahvusliku kirjakeele ja regionaalsete standardite vahelise suhte küsimus. Sotsio- lingvistilised uurimused näitavad, et nii võrokestel, mulkidel kui ka saar- lastel väljendab oma keel eelkõige kohalikkust, on kodukoha väärtusta- mise ja põlisuse tunnus (Eichenbaum, Koreinik 2008; Koreinik 2015a, 2015b).

Lõuna-Eestiga mõneti sarnane mitmikidentiteedi areng ning kõnele- jate keelelise kompetentsi kohanemine uue identiteedimudeliga ilmneb liivlaste jt juures. Lõuna-Eestist võib veel leida üksikuid vanema põlv- konna võrokesti, kes ei valda eesti kirjakeelt, aga ilmselt ei ole enam praegu

üldse ükskeelseid liivlasi ega vadjalasi. Liivlaste jaoks on tänapäeval läti keel nende rahvuslik keel. See ei kahanda aga oma keele väärtust kohaliku ja individuaalse identiteedi kandjana ning oluliste suhtlusvõrgustike hoidjana. Küll seab mitmikidentiteet teatud piiranguid keelte uuenemisviisidele, paratamatult võetakse arvesse igapäevaelus esikohal oleva keele põhimõtteid.

Lisaks rahvuskeelele oskab suur osa läänemeresoome lõunarühma uute kirjakeelte arendajaid teisi sugulaskeeli. Enamik noorema põlvkonna aktiivseid liivi keelega tegelejaid ja ka selle keele õpetajaid on ise õppinud Eestis ja oskavad hästi eesti keelt, selle kõrval mõnel määral soome keelt. Lõunaeesti keelearendajatest on mitmed õppinud Soomes ning soome keele eeskujuna on näha lõunaeesti uudiskeelenditeski, näiteks uudissõnades, olgu selleks kasvõi võro *keeletiieq*, vrd sm *kielitiede* 'keeleteadus'. Nii nagu on sotsiaalne ja rahvusvaheline mobiilsus 21. sajandi alguses tohutult suurenenud võrreldes varasemate aegadega, on seda keeleline mobiilsuski. Keelte teadlikus arendamises tähendab see võimalust, tahet ja oskust kasutada rohkem teiste keelte eeskujusid, lähedaste sugulaskeelte puhul lausa keelteülest ja -vahelist võrgustumist. Nendes uutes kirjakeeltes ilmneb see kindlal viisil struktureeritud mitmekesisuses ning samuti suuremas avatuses muutustele. Nendes uutes piirkondlikes keelestandardites ei ole võimalik kehtestada selliseid ainulisi ja staatilisi norminguid, nagu nn vanades rahvuslikes kirjakeeltes. See kehtib kõigi eelkäsitletud uute lõuna-läänemeresoome kirjakeelte kohta – asjaolu, et nendes esineb praeguseeni mitmesugust varieeruvust, ei ole tõlgendatav üheselt märgina normide väljakujunematuses, vaid võib näidata nende kirjakeelte põhimõtteliselt erinevust võrreldes traditsiooniliste rahvuslike kirjakeeltega. Samas on eelkäsitletud keeled õpetatavad keeled, mida püütakse aktiivselt ja erinevaid uusi atraktiivseid viise otsides edasi anda järgmistele põlvkondadele, kes enam ei räägi neid pärandkeeli emakeelena.

Kokkuvõtteks: lõunapoolseima läänemeresoome uuenemine

Pessimistliku hoiakuga keelesotsioloog võiks kokku võtta läänemeresoome lõunarühma praeguse olukorra tõdemusega, et sellest on uude aastatuhandesse jõudnud ainult eesti (riigi)keel, teised keeled on kaotanud oma ajaloolise asuala ja kasutuse igapäevakeelena. Teiselt poolt saab vastu

väita, et õnnestunud on moderniseerida kõiki läänemeresoome lõunarühma keeli; nende mitmeid kujusid kasutatakse veebis ja õpetatakse noortele, selleks on loodud vajalikud standardid ja õppevahendid. Oma osa on selles ka LE keskuse 20-aastaselt tegevusel.

Praegu interneti virtuaalreaalsuses harrastatavaid läänemeresoome lõunarühma keeli on rohkem, kui oli selle keelerühma keeli sada aastat tagasi. Seejuures tuleb aga nentida, et tegemist on murrangulise ajaga nende uute kirjakeelte väljakujunemises. See, kas ka mõnekümne aasta pärast nende keelte vastu keegi peale keeleteadlaste veel huvi tunneb, sõltub nii sellest, kuidas neid väärtustavad kogukonnad ja laiemalt ühiskonnad-riigid, kus neid keeli kõneldakse, kui ka sellest, kuidas annavad oma keelepärandit edasi need (lõuna)eestlaste, liivlaste jt järeltulijad, kellel on veel vanavanemate elava keele kogemus. Kindlasti tuleks veelgi aktiveerida nende keelte õpet, leida senisest veel tõhusamaid meetodeid eri tüüpi keeletesade, interaktiivsete veebikursuste jms näol. Järgneva paari-kümne aasta jooksul on see kaheteist lõuna-läänemeresoome keele uuele elule äratamise ja hoidmise töö hästi teostatav, edaspidi tunduvalt raskem.

Kirjandus

- Antso, Siim, Kadri Koreinik, Karl Pajusalu 2017: Eesti kohamurrete olukord viimase rahvaloenduse peeglis. – *Keel ja Kirjandus* 3, 176–192.
- Balodis, Uldis 2020: *Lutsi kiele lementar. Ludzas igauni valodas ābece*. Ludza: LU Lībiešu institūts un Ludzas pilsētas galvenā bibliotēka.
- Druviete, Ina, Gunta Kļava 2018: The role of Livonian in Latvia from a sociolinguistic perspective. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 9 (2), 129–146.
- Eichenbaum, Külli, Kadri Koreinik 2008: *Kuis elās mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal*. Võro Instituudi Toimendusõq 21. Võro: Võro Instituut’.
- Ernits, Enn 2020: Kreevinite keele ja kultuuri uurimise ajaloost. – *Kiel joug om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*, hrsg. Hans-Herman Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 94. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 95–112.
- Ernštreits, Valts 2007: Livonian orthography. – *Linguistica Uralica* 43 (1), 11–22.
- Ernštreits, Valts 2013: *Liivi kirjakeel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hagu, Paul, Karl Pajusalu 2021: *Seto keele tiijuht*. Värskä: Seto Instituut.

- Iva, Sulev 2007: *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 20. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Iva, Sulev, Karl Pajusalu 2004: The Võro language: historical development and present situation. – *Language policy and sociolinguistics I. Regional languages in the New Europe*. Proceedings of the International Scientific Conference, 20–23 May 2004. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 58–63.
- Kallas, Oskar 1894: *Lutsi maarahvas*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Çempi Kārl 2013: *Salats joug kolm āga*. Riia: Rahvusvaheline Liivi Sõprade Selts.
- Koreinik, Kadri 2015a: *Võru keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Koreinik, Kadri 2015b: *Setu keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Koreinik, Kadri, Karl Pajusalu 2007: Language naming practices and linguistic identity in south-eastern Estonia. – *Language and identity in the Finno-Ugric world*, eds. Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 4. Maastricht: Shaker Publishing, 192–204.
- Krautmane, Erika 2001: Liivin kielen elvyttäminen 1990-luvulla. – *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti* III, toim. Niina Määttä, Helena Sulkala. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20. Oulu: Oulun yliopisto, 163–168.
- Laande, Alli, Triin Todesk 2013: *Mulgi sõnastik*. Toim. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Abja-Paluoja, Tallinn, Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laos, Külli 2015: *Kihulasõ emäkiel*. 2., täiendatud trükk. Pärnu: Kihnu Kultuuri Instituut.
- Lehiste, Ilse, Pire Teras, Valts Ernštreits, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Tuuli Tuisk, Tiit-Rein Viitso 2008: *Livonian Prosody*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 255. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Leas, Reene, Reti Könninge, Silvi Murulauk, Ellen Niit (koost.) 2016: *Kihnu sõnaraamat*, toim. Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu-Pärnu-Tallinn-Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Niitra, Mari, Evi Treial (koost.) 2015: *Kodavere uavits*. Alatskivi: Liivi muuseum.
- O'Rourke, Patrick, Karl Pajusalu 2020: Liivipärane sõnavara eesti keelealal. – *Kiel joug om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*, hrsg. Hans-Herman Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 94. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 301–314.
- Pajusalu, Karl 2006: Die südestnischen Schriftsprachen und ihr dialektaler Hintergrund. – *Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge* 20, 86–100.
- Pajusalu, Karl 2007: Kuidas äratada keelt: salatsiliivi väljavaateid. – *Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä*, toim. Harri Mantila, Merja Karjalainen, Jari Sivonen. *Acta Universitatis Ouluensis. B Humaniora* 79. Oulu: Oulun yliopisto, 211–227.

- Pajusalu, Karl 2009: The reforming of the Southern Finnic area. – *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society*, toim. Jussi Ylikoski. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 258. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 95–107.
- Pajusalu, Karl 2011: Salatsi liivi keel. – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*, toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 219–229.
- Pajusalu, Karl 2019: Liivi keel Eesti rahvusülikoolis. – *Humanitaarteadused ja kunstid 100-aastases rahvusülikoolis*, toim. Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 120–131.
- Pajusalu, Karl 2020: Eesti keel uurali ja läänemeresoome keelena. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. *Eesti keele ajalugu*. Eesti keele varamu VI. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 21–32.
- Pajusalu, Karl, Eva Velsker, Ervin Org 1999: On recent changes in South Estonian: Dynamics in the formation of the inessive. – *International Journal of the Sociology of Language* 139, 87–103.
- Pall, Valdek (koost.) 2016: *Idamurde sõnastik*, toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Stalte, Kõrli 2011: *Jelzi sõna. Ābēd ja īrgandōks lugdōbrōntōz*. Tartu: Jemāķtēl seļtš, Līvō Kultūr sidām.
- Treial, Evi 2006: *Ölemä elon. Lugusid Kodavere murrakus*. Ranna: Sääritsa küla seltsing.
- Winkler, Eberhard 1997: *Krewinish. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Karl Pajusalu: The twelve southernmost Finnic varieties

The article focuses on the southernmost varieties of the Finnic linguistic area that in the past decades have witnessed a revival as written languages and are being taught to the younger generations. These include the Võro, Mulgi and Tartu varieties in South Estonia, Kihnu in North-West Estonia, Kodavere in East Estonia, Seto in South-East Estonia and Pskov Oblast in Russia, Lutsi in South-East Latvia, and Livonian and its Salaca Livonian variant in West and North Latvia. Additionally, Leivu in North-East Latvia, Kraasna in the Southern area of Pskov Oblast in Russia, and Krevinian Votic in South Latvia have received fresh attention as heritage languages. All these twelve Southern Finnic varieties are represented in the activities

of the Tartu University Centre for South Estonian Language and Cultural Studies. The new Southern Finnic written varieties are characterised by the greater diversity that comes with modern channels of communication, including virtual usage, while at the same time setting new demands for the development of linguistic varieties and teaching methods.

Karl Pajusalu: Katstõist kõgõ lõunõpuulsõmbat õdagumeresoomõ kiilt

Artiklin kias õdagumeresoomõ keeleala kõgõ lõunõpoolitsõmpi kiili, miä ommaq viimätsil künnendiil löüdnüq vahtsõt muudu kirälist pruukmist ja midä om naat oppama noorõmbilõ põlvkunnõlõ. Noidõ hulka kuulusõq võro, mulgi ja tarto kiil Lõunõ-Eestin, Kihnu kiil Lõunõõdagu-Eestin, Kodavere kiil Hummogu-Eestin, seto kiil Lõunõhummogu-Eestin ja Pihkvamaal, ludsi kiil Lõunõhummogu-Lätin, liivi kiil ja tuu saladsiliivi variant Õdagu- ja Põh'a-Lätin. Lisas om saanuq vahtsõt tähelepandmist ku perändüskiil ka lõunõeesti leivu kiil Põ h'ahummogu-Lätin, kraasna kiil Lõunõ-Pihkvamaal ni vad'a kreevini kiil Lõunõ-Lätin. Kõik naaq katstõist lõunõ-õdagumeresoomõ kiilt ommaq löüdnüq kotusõ ka Tarto Ülikooli Lõunõ-Eesti keele- ja kultuuriuurmiisi keskusõ tegemiisin. Lõunõ-õdagumeresoomõ vahtsilõ kiräkeelile om umanõ suurõmb kirivüs, miä vastas muudsilõ pruukmisviisele, sh virtuaalsõlõ, ni sääd saman vahtsit nõudmiisi kiili arõndamisõlõ ja oppamisviisele.